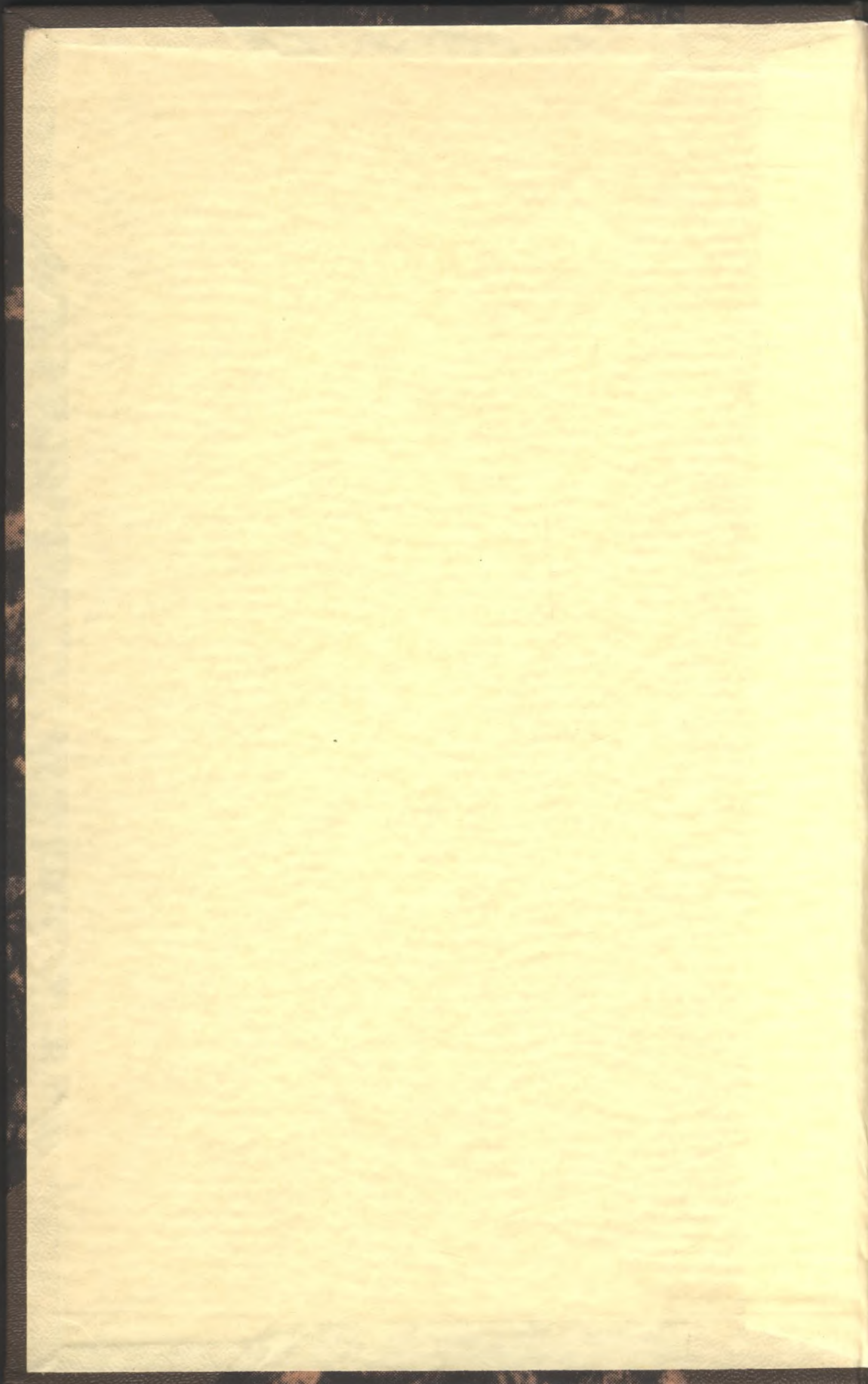
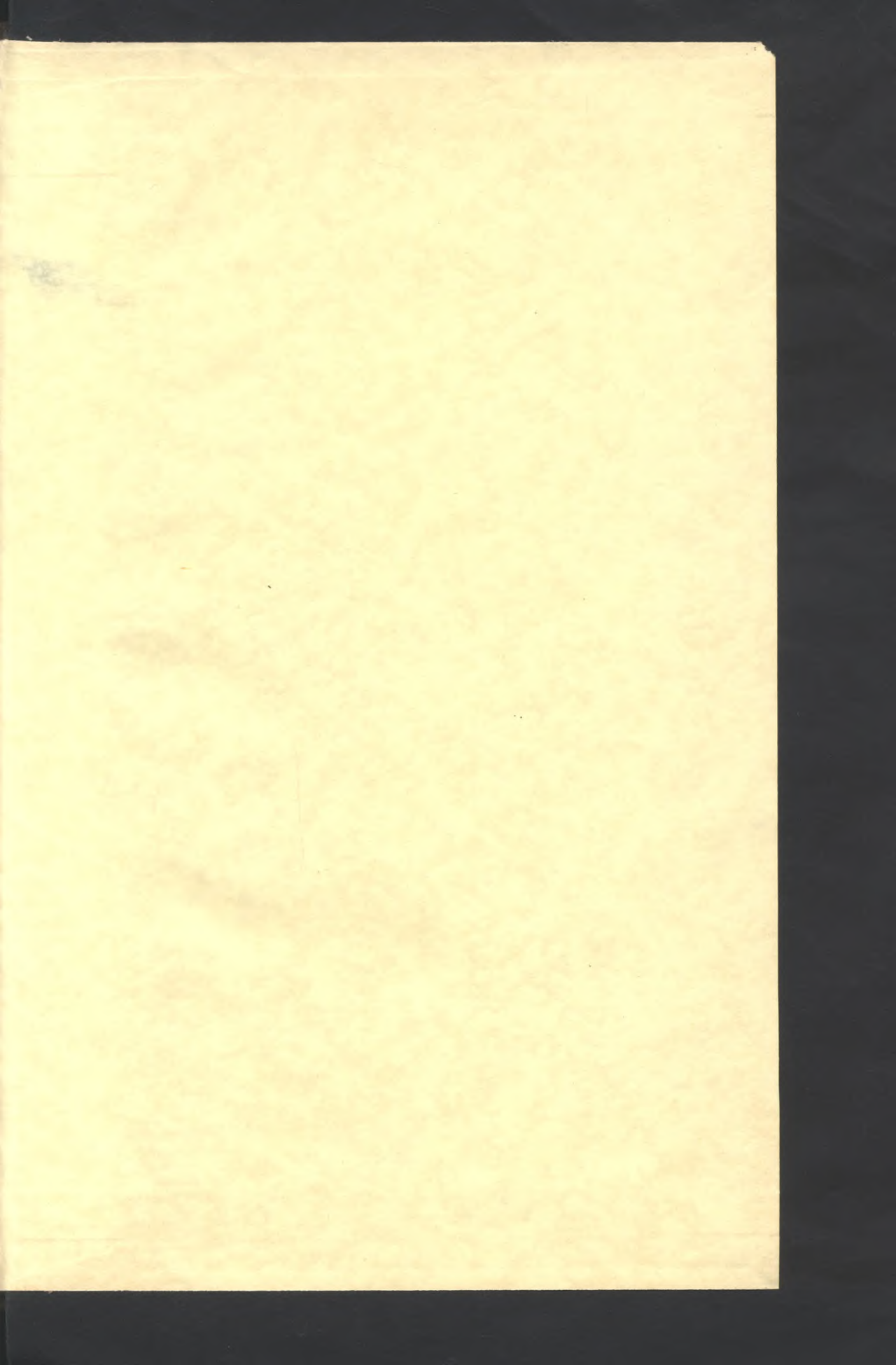
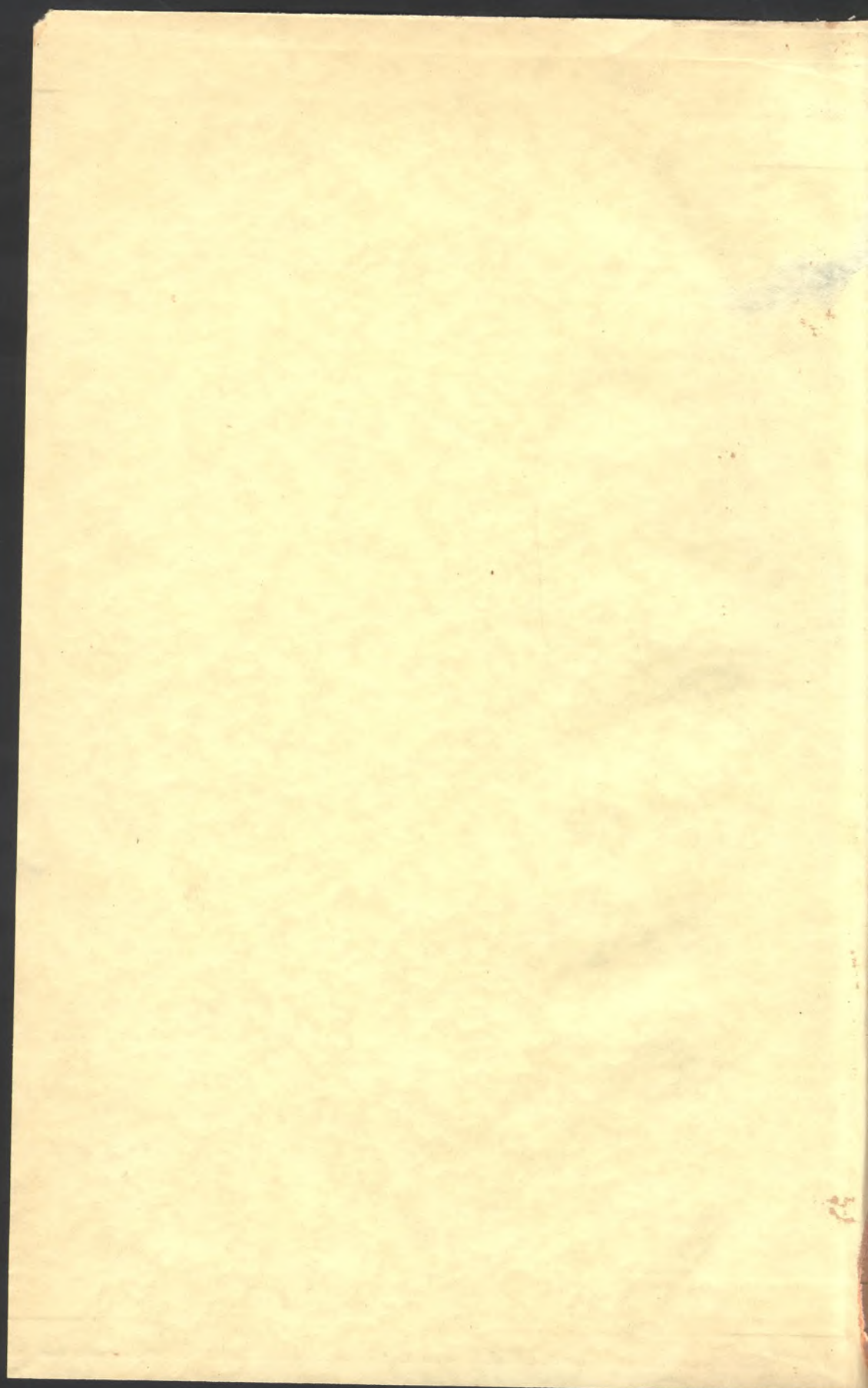

606.285

Milyen tudomány a geográfia?

Irta:

Dr. FITOS VILMOS.

*Különlenyomat a „Földrajzi Közlemények” 1917. évfolyam.
XLV. kötet, 7—8. füzetéből.*

BUDAPEST,
FRITZ ÁRMIN KÖNYVNYOMDÁJA.
1917.

Kiadja a Magyar Földrajzi Társaság.

606285

Országos Széchényi Könyvtár

Leltári szám:

B. 444. 11969.

Milyen tudomány a geográfia?

Irta: Dr. Fitos Vilmos.

A geográfiának hosszú és eredményekben gazdag multja van. Karöltve haladt sok más tudomány fejlődésével s különösen a földfedezések és technikai találmányok lendítettek nagyot rajta. Nem hiányoztak kiváló elmék, akik a szorgalmas részletmunkának koronként felhalmozódott anyagát rendszeres feldolgozás által áttekinthetővé tették. Az ilyen rendszerezéseknél elkerülhetetlen bizonyos alapelvek érvényesítése, amelyek már az anyag összegyűjtésénél, a részletkutatás keresztülvitelében is korlátokat szabnak. Ezek az alapelvek idők folyamán a különböző korok változó felfogása mellett megszorodnak, egymással összeütközésbe kerülnek s végre előbb-utóbb tisztázásukra, igazolásukra kerül a sor. Bizonyos ismerettani kérdések megoldása nélkül egy tudomány sem határolhatja el magát a többitől.

E folyóiratnak geográfailag művelt olvasói előtt bizonyára szükségtelen föltárnom a geográfia multját. Éppen a mi irodalmunkban jelent meg nem rég egy könyv, — Teleki Pál műve: A földrajzi gondolat története címen, — amelyben idevonatkozólag gazdag anyagot találhat az érdeklődő. Az is kitűnik belőle, hogy a geográfia ismerettani kérdései mostanáig sem nyertek elfogadható megoldást. Nem szorul tehát igazolásra e helyen a címben föltett kérdésnek jogsultsága. Az sem lehet kétséges, hogy a geográfiának mint tudománynak miként való felfogása nemcsak a tudós kutatók munkájára s annak eredményeire van befolyással, hanem e tárgynak iskolai tárgyalása szempontjából is nagy jelentőségű.

Hogy a geográfia ismerettani kérdéseinek rendezetlensége mily súlyos gondokat okoz a geográfiai oktatás iránt komolyan érdeklődőknek, azt többek között a geográfia német docenseinek tavalyi Kriegstagungja is elárulja. A világháborúnak geográfiai szempontból szerzett bizonyos kedvezőtlen tapasztalatai érlelték meg a német geográfusokban azt a meggyőződést, amely egyhangú határozatukban követeli a geográfiának az eddigieknél szerintük alkalmasabb elvek mellett való tanítását.

Nálunk főképpen a budapesti geográfiai tanszéken történt személyváltozás már évekkel ezelőtt aktuálissá tette a földrajz ismeret-

tani kérdéseit. A személyváltozás ugyanis ez esetben egyszersmind irányváltozás, amely az egyetemi s ebből kifolyólag a középiskolai földrajzi oktatás szempontjából nagy fontosságú. A geológiával szorosabb kapcsolatot fentartó korábbi természettudományos irányt felváltotta az anthro-po-geográfiainak nevezett felfogás, amely a földfelszín tanulmányozásában az ember szereplésének döntő jelentőséget tulajdonít.

Hogy viszonylik a geográfia a geológiához? Mi az értelme az anthro-po-geográfiának? Mi a geográfia egyáltalában? Mely tudományoktól és hogyan határolódik el? Ezekre s a velük kapcsolatos kérdésekre szándékozom feleletet adni olyképpen, hogy egyszersmind Czirbusz Géza Anthro-po-geográfiájának eddig megjelent két kötetéről is kifejtsem véleményemet.

* * *

A tudományokat tárgyuk eredetét tekintve egyelőre két csoportra oszthatjuk: szellemi és természettudományokra. Előbbiek tárgya az ember alkotása, utóbbiaké a rajta kívüli érzéki valóság, amelyet nem az ő cselekvése hozott létre. A természetvalósággal szemben való tudományos állásfoglalásunk objektívebb szokott lenni, mint saját alkotásainkkal szemben. Az emberi szellem alkotásainak tudományos vizsgálatánál ugyanis rendszerint zavarólag hatnak azon szubjektív elvek, amelyek létrehozásuk feltételei voltak. Ezeket *eszmék*-nek nevezem. Az eszme irracionális gondolat. Szembeállítom vele az *igazságot*, amely objektív és racionális. Az igazság a valóságról való ismeretemet foglalja magában; az eszmével *alakítom* a valóságot, új tárgyat teremtek a tudományos kutatás számára. Kétféle gondolatom van tehát: egy világmagyarázó és egy világalakító s így kétféle állást foglalhatok a mindenséggel szemben. Ezeknek megfelelően kétféle funkciója van öntudatunknak: egyik a *megismerés*, másik az *értékelés*.

Amit igazságnak tartok, az lehet tévedés; az eszme sem nem igazság, sem nem tévedés. Az eszmével ellentétes eszmék nincsenek egymással logikai ellenmondásban; míg ugyanazon tárgyra vonatkozó két ellentétes tétel közül csak az egyik lehet igaz. Az eszme az öntudatlétből külső, érzéki létre tör. Eszmék valósulnak a vallásban, művészetben, erkölcsben, jogban, gazdasági életben. Az igazságnak közvetlen szerepe a megismerésben van, míg közvetve az eszmék valósításánál eszközül szolgál.

Az eszme a szellemi tudományokban a megismerés tárgya,

amennyiben szubsztrátuma az emberi cselekvésnek. Viszont az eszme adja az impulzust nemcsak a mindenirányú cselekvés számára, de a tudományos kutatás megindítására és folytatására is. Sőt az eszmének az igazságtól való ismerettani megkülönböztetése és a kettőnek öntudatos széjjeltartása nélkül az eszme behatol a tudományos kutatásba mint aktív, vezető gondolat s azt irányzatossá teszi, egyoldalú érdekek szolgálatába tereli.

Álljunk meg egy kissé. Vajjon messze vagyunk-e a geográfiától? A geográfia némelyek szerint természettudomány. Alább majd látni fogjuk, hogy ez a felfogás ma már tarthatatlan. Pedig sok kiváló munkása volt, akiknek e tudomány nagy eredményeket köszön. Ezen eredmények elérését az tette lehetővé, hogy a természettudományos geográfia képviselői a földfelszín földrajzi jelenségeit létrehozó tényezők sorozatából kirekesztették az *embert* s ezáltal az eszmének szubjektív, irányító hatását inkább voltak képesek kikerülni. Hova-tovább azonban kétségtelenné vált, hogy a földfelszín képének hű rajzát lehetetlen megadni az ember figyelembevétele nélkül. Kiderült tehát, hogy a geográfia nem tekinthető tisztára természettudománynak. Ez a fölfedezés amily helyes volt magában véve, épp oly veszedelmes következményeiben. Ettől kezdve ugyanis a geográfia legalább részben a szellemi tudományok sorsára jutott, amennyiben függésbe került különféle vallási, erkölcsi, gazdasági, politikai meggyőződésektől. Ettől a függéstől csak úgy szabadulhatna meg a geográfia, ha művelői eszmei meggyőződésüket ismerettanilag távol tudnák tartani tudományos kutatásaik objektív elveitől. Ez azonban eddig még sohasem történt meg egyetlenegy szellemi tudományban sem.

E feladat megoldása elé az utóbbi időben ismét súlyos akadályok gördültek. Mindenféle értékelméletek keletkeztek s azokat a tudományokat, amelyeket régebben gyakorlati, erkölcsi tudományoknak neveztek, ma sokan értéktudományoknak hívják. E felfogásnak alaptévedése az a meggyőződés, amely az értékelést megismerésnek tekinti, amennyiben szerinte az értékelés, értékmegállapítás e tudományoknak nem *tárgya*, hanem *feladata*. A föntebb mondottakból azonban éppen az következik, hogy az értékelés csak tárgya lehet a megismerésnek. Az értékelés szubjektív funkció, mert az eszme irányító hatása alatt áll. Az értékelő „tudományok” ismerettani képessége legdrasztikusabb formában az ú. n. pragmatizmusban jelentkezik, ahol az igazság fogalma egyjelentésű a hasznosság fogalmával. Tekintve már most, hogy a geográfia nem tiszta természet-

tudomány, mert tárgyából az emberi cselekvés nem eliminálható: könnyen megérthetjük, mért volt fogva oly sokféle felfogás áramlatában, mért nem jutott mostanáig sem szilárdabb ismerettani megalapozáshoz s mért van az, hogy komolyabb eredményeket csak természettudományi szellemben volt képes elérni.

Tovább haladva, úgy a szellemi, valamint a természettudományokat bölcséleti és történeti tudományokra osztjuk, megjegyezvén, hogy a bölcséleti és történeti tudományok egymással kompenzációs viszonyban állanak. Nem érthetünk tehát egyet azokkal, akik a természettudományokkal a történettudományokat állítják szembe. A természetvilág jelenségeit ugyanis épp úgy vizsgálhatjuk az időrendi változás szempontjából, mint az emberi alkotásokat. Hasonlóképpen vizsgálhatjuk mindkét tárgyat az időre való tekintet nélkül. A geográfia pl. bölcséleti tudomány, a geológia pedig történeti. Egy tudomány jellegére tehát nem meghatározó körülmény az, hogy tárgya az időben jött létre. Hasonló viszony van az esztétika és a művészettörténelem között.

A tudományok felosztása magyarázó és leíró tudományokra nem állhatja meg helyét. Minden tudománynak le kell írnia tárgyát. A leírás ugyanis nem egyéb, mint a tárgynak a tudomány számára való birtokbavétele. Mert valamely tárgy tudományos feldolgozásra csak akkor válik alkalmassá, ha már le van írva. Bizonyos, hogy minden tudomány fejlődésében van olyan idő, amikor még nem jutott túl a leíráson; de egy tudomány jellege szempontjából mellékes az, hogy meddig jutott el feladatának megoldásában; logikailag pedig már akkor is helyes valami, amikor genetikailag még lehetetlen. A geográfia, amelyet sokan még ma is leíró tudománynak tartanak, már a modern értelemben vett leírás fokát is régen meghaladta. Hogy pedig mindamellett még ma is geográfiának hívjuk, ez csak arra inthet bennünket, hogy egy tudomány nevének filológiai magyarázata csak a névadás korának felfogását világítja meg. A geometria is már régen túlhaladta azt, amit neve eredetileg jelentett.

Az elméleti és gyakorlati tudományok megkülönböztetése egyrészt tautológia, másrészt *contradictio in adjecto*. Minden tudomány elméleti, de nem minden elmélet tudományos; mert észmei álláspont-ról is lehet elméletet konstruálni. Sőt a tudományosság igényével fellépő elméletek igen gyakran észmei alapon nyugsznak. Ilyen minden világnézletet kifejtő elmélet akár materialisztikus, akár spiritualisztikus. Ilyen minden vallási, erkölcsi, természeti, jogi, politikai, gazdasági elmélet, amelyek a tudományosságnak csak látsza-

tával bírnak. Tudomány és gyakorlat heterogén fogalmak. Minden tudomány megállapításai felhasználhatók előbb, vagy utóbb, sokszor csak évszázadok múlva gyakorlati célra. E tekintetben nincs köztük különbség. Hasonlóképpen nem lehet külön alkalmazott tudományokról beszélni. Minden tudomány alkalmazza, ill. felhasználja a többi tudományok megállapításaiból azt, amire szüksége van; a gyakorlat szempontjából pedig minden tudomány alkalmazott. Gyakorlati tudomány volt annak idején az asztrológia, az alchimia és hasonló. A természettudományok már rég túlvannak ezen a kezdetleges állapoton; a szellemi tudományok azonban, köztük különösen az értéktudományok ma is ott tartanak.

Ha valamely tudomány tárgyában egybefonódnak természeti jelenségek emberi cselekvésekkel és alkotásokkal, mint a geográfiában, ebből nem az következik, hogy az utóbbiak is természeti jelenségekül tekintessenek, sem az, hogy a természetvilág csak mint az emberi cselekvés színtere vétessék figyelembe. A geográfia komplex tárgyának természeti elemei, amennyiben nem egymással s az emberrel kapcsolatban nyernek feldolgozást, csak speciális természet-tudományi diszciplínákra vezetnek s nem geográfiára. Amennyiben pedig a természetvalóságok csak mint a szellemi oldaláról tekintett ember törekvéseinek alkalmas eszközei, vagy elhárítandó akadályai kerülnek mérlegelés alá: inkább közvetlen és esetleges gyakorlati érdekekből mérlegelt szerepük, nem pedig tudományos szempontból a földfelszín jelenségeit létrehozó működésük jutna előtérbe. Ily módon a geográfiát lehetne ugyan gyakorlativá tenni, de ezzel egyszerűsmind megszűnne tudomány lenni.

A geográfia tárgya a földfelszín a maga többszörös összetettségében. A földfelszín geográfiai jelenségei ugyanis tudvalevőleg a száraz földkéregnek és nagy részét borító víznek, a levegőnek, a növény- és állatvilágnak, valamint az embernek sokszoros kölcsönhatásából állanak elő. Vannak tudományok, amelyek ezt az összetett tárgyat megosztják maguk között s az így különválasztott tényezőket egymástól többé-kevésbé függetlenül dolgozzák fel. Azok a tudományok, amelyek a geográfiához a részleges tárgyközösség viszonyában állanak oly értelemben, hogy azt a részlettárgyat nem mint ilyent tekintik, hanem mint a komplex valóságból különválasztottat: *a geográfiának segédtudományai*. Ezek az önálló természeti és szellemi tudományok, akár bölcséletiek, akár történetiek. Ilyenek: a geológia, meteorológia, asztronómia, zoológia, botanika, történelem, etnológia, szociológia, stb.

Ezekről az elnevezésekről meg kell különböztetnünk az állat- és növényföldrajz, csillagászati, fizikai, emberföldrajz, stb. elnevezéseket, amelyek nem jelentenek a geográfiához koordinált viszonyban álló tudományokat. Ezeknek tárgya ugyanis nem a geográfia összetett tárgyából kiszakított egy-egy tényező, hanem maga az egész komplexum más-más elrendezésben. Ez elnevezések alatt tehát nem lehet egyebet értenünk, mint *a geográfiának különféle transzformatív fogalmazásait*.

A geográfiának úgy a maga különféle transzformációihoz, mint az egyes különálló szaktudományokhoz való ezen viszonyából következik, hogy sem az előbbiek, sem az utóbbiak nem azonosíthatók magával a geográfiával, akár egyenként, akár együttesen tartanak is igényt a geográfia titulására. Az előbbi esetben ugyanis csak *egyoldalú szakismeretet*, az utóbbiban pedig legfőljebb *enciklopédikus ismereteket* nyújthatnak a földfelszín jelenségeiről. Nem nehéz belátni, hogy az eddigi geográfiák egytől-egyig e kategóriák valamelyikébe tartoznak.

E megkülönböztetések eligazítanak bennünket ama sokféle tudományok zűr-zavarában, amelyek a geográfiát mint egységes külön tárggyal bíró tudományt már annyira keresztül-kasul szőtték, hogy míg némelyek egy egész sereg tudományban geográfiát szimatolnak, mások tagadják a geográfiának mint külön tudománynak létjogosultságát.

Ez az eligazodás azonban csak a kereteket mutatja meg. Hogyan töltsük ki e kereteket megfelelő tartalommal? Ha e kérdésre is megfelleltünk, csak akkor ítéldhetjük meg egy konkrét esetben, vajjon geográfiával van-e dolgunk, vagy nem. Mert kétségtelen ugyan, hogy mindaz, ami a földfelszín körébe tartozik, egyszerűsített helyet követel magának a geográfiában is. De mely sajátosságainál fogva? A földfelszín alkotó tényezők egymással a sokszoros kölcsönhatás viszonyában állanak. Nem is lehet oly tulajdonságukat elgondolni, amelynek jelenléte, vagy hiánya pozitív, vagy negatív irányban valami módosítást ne hozna létre. Nem is lehet e sajátosságokból válogatni önkényes beavatkozás nélkül; mert aminek ma még senki sem ismeri geográfiai jelentőségét, holnap már akadhat kutató, aki azt fölfedezi. Legjobban megvilágítja ezt az ember szerepe a geográfiában. Az emberé, akinek fokozatos térfoglalása a teljes mellőztetés mostohasorsától kezdve köztudomású. És lehet-e állítani, hogy erőinek teljessége érvényesül már a geográfia tárgyának tudományos feldolgozásában? Ellenkezőleg inkább csak vegetatív

élete nehezedik a mérlegre, míg magasabbrendű szellemi élete alig részesül figyelemben.

A kérdés megoldását én abban a megkülönböztetésben látom, amely szétválasztja egymástól egy bizonyos tudományban a rokon, illetve segédtudományok által nyújtott megállapításokat az illető tudomány saját megállapításaitól. E tekintetben a tudományos munkamegosztás elve érvényesül. Mert mindaz, ami egy összetett tárgyról lefejtethető önálló külön vizsgálódás számára, oly ismereteknek lesz forrása, amelyek az összetett tárgy vizsgálatánál ismét érvényesülnek. És minél összetettebb valamely tudomány tárgya, annál több más tudomány támogatására szorul e tárgynak bűvára.

A geográfiának együtt kellett haladnia egy sereg tudomány fejlődésével, hogy eljuthatott mai eredményeihez. Ezek az eredmények pedig éppen oly tudományokkal való kapcsolatban mutatnak hézagokat, amelyek által a geográfia még nem részesülhetett kellő támogatásban. Értem ezek alatt a szellemi tudományokat. Viszont természettudományi irányban legtöbbször átlépte a maga határait s nem volt képes megőrizni önállóságát főleg a geológiával szemben.

Nem meglepő tehát ezek után, hogy a földfelszín komplex jelenségeinek egységes geográfiai feldolgozása sehol sem található. Azt is megértjük, hogy a geográfiának az egyes szaktudományokkal szembeállítható transzformációi még csak hiányosan vannak kidolgozva. Az a bifurkáció, amelyet az asztronómia és csillagászati földrajz, meteorológia és klimatológia, botanika és növényföldrajz, zoológia és állatföldrajz, geológia és geomorfológia, gazdaságtan és gazdasági földrajz, etnológia és anthropogeográfia mutatnak, még nem érvényesült az összes faktorokkal szemben. Sőt, ahol már megvan, ott is többé-kevésbé következetlen. Pl. a csillagászati földrajzban több az asztronómia, mint a geográfia. Általában megállapíthatjuk, hogy a geográfiában míg egyrészt a szintheizáló munkának még csak az elején vagyunk, másrészt a rendszerezés feladata is messze van a teljességtől.

Ily körülmények között a kutató geográfus szívesebben foglalkozik részletmunkával, amely helyes megfigyelés mellett, finom műszerekkel végzett pontos mérések segítségével mindig bíztat pozitív eredménnyel; tudományának alapfogalmait, ismerettani kérdéseit illetőleg pedig azzal a fikcióval él, mintha ezek már tisztázva volnának.

Legnagyobb az elmaradottság az anthropo-geográfiában s ezzel kapcsolatban a geográfiai szinthezis emberi vonatkozásaiban. A föld-

felszín komplex jelenségeit létrehozó tényezők egyike az ember lévén, geográfia sem képzelhető el jelenlétének figyelembevétele nélkül. S minthogy a geográfiának annyiféle transzformációja lehetséges, ahány tényező vesz részt a földfelszín geográfiai jelenségeinek létrehozatalában: anthropo-geográfia épp úgy lehetséges, mint csillagászati, vagy növényföldrajz.

„Die Frage, ob es überhaupt eine Geographie des Menschen gebe, — mondja Hettner, — kann heute nicht mehr aufgeworfen werden. Aber über ihren Inhalt, über das Wesen der Beziehungen des Menschen zur Natur und über die Art, wie die Wissenschaft und im besonderen die Geographie diese Beziehungen auffassen könne, gehen die Meinungen teilweise weit auseinander.“ (Die Geographie des Menschen. Geogr. Zeitschrift XIII. Jahrg. 1907. pag. 401—425.)

Persze a materialista Hettnernél az ember és a többi tényezők közötti viszony az ember egyoldalú függésében áll. Az ő problémája csak: „das grosse Problem der Abhängigkeit des Menschen von der Natur der Erdoberfläche.“ Az ellenkező végletbe csapott — amint majd látni fogjuk — Czirbusz Géza, aki szerint „kultúrák, népfajok és nemzetek változtatják meg a föld felszínét.“ (Anthropo-geografia, II. rész, 23. l.)

Pedig az ember úgy áll az összes komponensek kölcsönhatásának sokszerű viszonyában, mint bármelyik ezek közül. Mindegyik a maga létét a többiekhez való viszonyának kialakítása útján érvényesíteni törekszik. A geográfia nem állapíthat meg rangkülönbségeket az egyes komponensek között. A mindenségben nincs egyoldalú, csak kölcsönös függés, amely éppen úgy jelent fölé-, mint alárendeltséget. Valamely tényező önérvényesítése nem jelenti föltétlenül a többiekre nézve létük veszélyeztetését. Ez csak egyik formája az önérvényesítésnek, amely nyilvánulhat az önfeláldozás formájában is, de rendszerint a két véglet átmeneti variációival találkozunk. A „létért való küzdelem“ elve ennek az univerzális és minden lehető formát felölelni képes koncepciónak egyoldalúsítása, a mindenség harmóniájának díszharmóniává torzítása.

Az anthropogeográfiában az ember centrális elhelyezése nem jelenti nagyobb jelentőségét a többi tényezővel szemben; mert a valóságban az egyes földfelszínbeli faktorok érvényesülése független a geográfiának lehető transzformatív fogalmazásaitól. Az anthropogeográfiának tehát úgy kell megrajzolnia az ember életét a földön, hogy a földfelszín alkotó tényezők a geográfiának őket illető transzformációiban meghatározott jelentőségük szerint érvényesülhessenek.

A fizikai földrajz, mint a geográfiának egyik transzformációja, éppoly kevésbé hagyhatja figyelmen kívül az embert, mikép az anthropogeográfia is csak a földfelszín fizikai tényezőivel kapcsolatban tekintheti őt tárgyának. Ebben a kapcsolatban azonban a fizikai tényezők akként foglalnak helyet, hogy ne csak az ember földi életének megértését szolgálják, hanem hogy önmagukértvalóságuk is érvényesülhessen. E tekintetben különbözik az anthropogeográfia az ethnológiától.

Az ethnológia ugyanis lélektani tudomány, amely kizárólag az emberrel foglalkozik s a rajta kívüli fizikai környezetet csak mint pszichológiailag magyarázható hatásoknak forrását veszi figyelembe az emberi gondolkodás és cselekvés vizsgálatánál. Más lesz tehát az embernek környezetébe való geográfiai és más annak ethnológiai beállítása. Hasonló közöttük a viszony, mint a fizikai földrajz és pl. a geológia között.

Megjegyezzük itt, hogy a geológiát nem lehet csupán a mult tudományának tekinteni. Egy történeti tudomány nem állíthat maga elé korlátokat az idő szempontjából s valamint regresszíve igyekszik visszamenni a tudományos eszközökkel alig megragadható keletkezésig, úgy progresszíve a jövőnek legalább valószínű alakulásait is meg kell világítania. A litoszféra kialakulása ugyanis nem véglegesen befejezett a multban. Állandó folyamat az, amelynek régebbi szakaszaira is a jelenben szemünk előtt lefolyó változások vetnek világosságot.

A meteorológia és klimatológia feladatait is el lehet egymástól határolni. A meteorológia a légköri tünetményeknek fizikai magyarázatát adja; míg a klimatológia mint a geográfia egyik transzformációja a légköri viszonyokat a földfelszín többi tényezőjével hozza kapcsolatba, vagyis geográfiai beállításban tárgyalja azokat. Hasonlóképpen kell felfognunk az asztronómia és csillagászati földrajz, valamint a gazdaságtan és gazdasági földrajz bifurkációját is.

Mindezekből látható, hogy az egyes szaktudományok nem adhatják sem egyenként, sem együttesen a földrajzi jelenségek magyarázatát, csak segíthetik a geográfust a maga külön feladatának megoldásában. A transzformatív geográfiák eredményeinek egyszerű összerakása pedig csak bizonyos enciklopédikus földrajzi ismereteket nyújthat. Ilyen pl. *Hermann Wagner*-nek *Lehrbuch der Geographie* című kézikönyve, amely matematikai, fizikai, biológiai és anthropogeográfiai részre oszlik. E mű szerzője, nem tudván a földfelszínt alkotó tényezőket egymással belső kapcsolatba hozni, fejtegetéseinek

nagy része nélkülözi a geográfiai beállítást s ezért inkább az egyes szaktudományokban, a geográfia segédtudományaiban van helye.

De nemcsak Wagnernél van ez így. Általában konstatálhatjuk, hogy az eddigi földrajzi irodalmat részben az egyoldalú szakszerűség, részben pedig az enciklopédikus lazaság jellemzi. Ennek megszüntetését csak a geográfia sokszorosán összetett tárgyának megfelelő szintézis alkalmazásával lehetne elérni. A fölfedezőknek, leíróknak, megfigyelőknek, analitikus bűvároknak fáradhatatlan serege olyan nagy munkát végzett már eddig, hogy az általa felhalmozott anyag a szintetikus feldolgozás minimális szükségletének kereteit messze túlhaladja. Ez a részletkutatás még sok újabb eredménnyel gazdagíthatja a geográfiát, eddigi megállapításokon sok korrekciót végezhet; de a geográfiának mint önálló külön tudománynak sorsán lényeges változást egymagában elő nem idézhet. Aki ma a geográfiában valami nagy dolgot akar véghezvinni, annak ezt a szintézist kell megcsinálnia. Míg ez meg nem történik, addig a geográfiának rendszere a mai felfogásnak megfelelően ki nem épülhet.

Amikor a geográfiát a földfelszín tudományának tartják, a földfelszínt alkotó tényezőket pedig nem külön-külön, hanem egymással való kapcsolatukban szemlélik geográfiailag, semmikép sem igazolható az a tanítás, amely a „határai — hegyei és vizei — éghajlata — ásványai — növényei — állatai — lakosai“ adta kereteken a csillagászatból, fizikából, chemiából, geológiából, természetrajzból és statisztikából kiszedegetett és egymás mellé rakott részletek felsorolását nyújtja — földrajz címén. Hogy pedig ez a szintézis nemcsak ismerettani, hanem egyszersmind korszerű követelmény is, annak számos jele van a geográfiai részletkutatás szakirodalmában. Ettől a színvonaltól azonban nagyon lemaradtak az iskolák, bár akadnak már az elemi és középfokú tankönyvek között olyanok is, amelyek a kapcsolatokat kisebb-nagyobb mértékben feltűntetik. Különösen meglátszik ez a törekvés pl. a Simonyi Jenő tankönyveiben, a Lakos—Német-féle Földrajzban és még egy-két tankönyvben. Ezt a törekvést azonban mindenekelőtt az egyetemnek kellene képviselnie.

Az utóbbi években a budapesti egyetem földrajzi tanszéke köréből hangzottak el a legönérzetesebb hangok, amelyeknek következtében bizonyára sokan innen várják a kor követelményeinek kielégítését. Czirbusz Géza semmiféle geográfiai tárgyban önálló kutatást nem végzett, soha nem utazott, nincs olyan földdarab, amelynek tudományos leírását neki köszönhetnők; de megírta Anthro-po-geo-

grafiája I. és II. részét. E téren *Friedrich Ratzel* néhai lipcei professzor elvégezte az úttörő munkát 35 évvel ezelőtt. Ratzel közismert művét (*Anthropogeographie*) fölöslegesen itt ismertetnem; de a tudománynak és az iskolának nagy érdekei kívánják, hogy a Czirbuszéval tisztábjöjjünk.

Czirbusz Géza szerint az „anthropo-geografia” tárgyköre négy részre oszlik:

a) A Föld felszínének fizikai hatása az emberre. Ez a geográfiai fänomenologia, ható jelenségek tudománya.

b) Az emberiség térfoglalása és megélhetésmódja a földön. Ez az *ember geografiája* szorosabb értelemben, az ember és lakóhelyének kölcsönös hatásának geografiája.

c) A föld természeti, vidékeinek és lakóinak *politikai egységbe* foglalása. Ez az egyetemes *politikai geografia*.

d) Az anthropo-geografiának a multra való vonatkozása adja a modern értelemben vett *történeti geografiát*.

Az első rész 1915-ben, a második 1917-ben jelent meg; a többi még hiányzik.

Hogy milyen fogadtatásban részesült az első magyar anthropogeográfia, az eléggé ismeretes. Az én feladatom a föntebb kifejtett gondolatok világításában megvizsgálni a műnek ismerettani mérlegelés alá vihető elemeit, amelyek hordozói a benne összehordott anyagnak.

A 127+104 lapnak többszöri átolvasása és az olvasottaknak figyelmes egybevetése után megtudjuk, hogy Czirbusz szerint az anthropo-geográfia magát a geográfiát jelenti.

„A földet, mint csillagot vagy mint a Kozmosz fizikai világának tagját, hagyjuk a csillagászatnak és geofizikának, a földnek leírását, azaz a légkör legalsó rétegének s a földburkolat legtetejének, mint az emberiség cselekvésének, történeti színterének leírását . . . csak az emberrel való kapcsolatában és beállításában szabad és kell ezentúl tárgyalnunk, hogy megérthessük a fajok térfoglalását, a nemzetek ideális és politikai versengését földünk felületén. Az anthropo-geografia a föld leírásának jövődöbeli projekciója.” (I. rész, 4. l.) Ha tehát anthropogeográfia = a föld leírása, a föld pedig = az emberiség cselekvésének színtere, a földfelszín fizikai tényezői mint ilyenek kirekesztetnek a geográfiából, csak az egyes természettudományokban találnak menedéket, fizikai földrajz, — hogy a többiekről most ne is szóljunk, — nem lehetséges, az ily módon el-

silányított egyoldalú, inkább anthro-po-centrikus, mint anthro-po-geográfia egyedül tart igényt a geográfia titulására.

Ezzel szemben csak a felületes fogalmazásnak tulajdonítható ez a kijelentése: „Az óceáni medencék és felületi formák keletkezését tanító geográfia helyett ezentúl *elsősorban* anthro-po-geográfiát kell tanítanunk.“ (I. 7. l.) Mert Czirbusz az óceáni medencék és felületi formák keletkezését tanító tudományt nem tekinti geográfiának. Ezenkívül még az I. rész 97. lapján van egy kijelentés, amely a mű gondolatvilágából kiragadva a kétféle geográfia lehetőségének lát-szatát kelti: „Geografice először ez nem igaz, másodszor anthro-po-geografiai tekintetben nem mond semmit.“ A geografice szó azonban csak a néhány sorral följebb gúnyosan aposztrofált „kalkuláló geo-grafiá“-ra vonatkozhatik.

Ezek után nem csekély érdeklődéssel várjuk, hogy milyen el-helyezkedést nyernek a földfelszint alkotó tényezők s köztük az em-ber az anthro-pogeográfiában. Kapunk is feleletet, de megint többet a kelletténél. A főntebb idézett meghatározásban az anthro-pogeográfia a *Földnek* leírása az emberrel kapcsolatban. Már a 23. lapon „... nem lehet más, mint az *Ember* földi életének leírása, de nem a szer-ves világ földhöz kötöttségével, hanem az emberi cselekvés, megfon-tolás és elhatározás szabadságával.“

És ez a felfogás jut kifejezésre és érvényre a mű minden rész-letében. Mit sem változtat ezen a sok ellenmondás, az itt-ott elejtett megjegyzések leereszkedő hangja, amellyel a kirekesztett természet létezését elismeri. Hiába mondja, hogy: „A természeti világnak ha-tása kétségtelenül igaz, mert az ember, mint földi lény, ki nem von-hatja magát lakó, tápláló és földi küzdőterének hatásaiból“, — mikor ezen hatásokat rendszeresen nem tárgyalja, ezeknek szinte elenyésző jelentőséget tulajdonít, alig számbavehető szerepet juttat anthro-po-geográfiájában. Mert bár az első részben a föld felületi formáinak hatását tárgyalva, „az ember mentalitása“ csak „nagyobb erő a plasztikai formák kedvező adottságánál“ (I. 28. l.); a tengerpartok hatásairól szólva: „Az ember cselekvése, történeti fejlettsége s poli-tikai megfontolása itt a döntő tényezők, nem pedig a Konfiguráció“ (I. 47. l.); később: „A népek jellembeli különbségét *történelmük*, nem hazájuk csinálja.“

Előbb se tudtuk ugyan, hogy az a nagyobb erő mennyivel na-gyobb, tehát a másik, a kisebb lehetett elenyésző kicsiny is; de már az utolsó idézetben nincs kétféle erő, nincs nagyobb és kisebb, döntő és bizonytalan; itt már csak egy erő működik: a népek történelme.

Ha a népek történelme nem volna szembehelyezve hazájukkal, valahogyan még lehetne belegondolni, ám a szerző fogalmazásában határozottan ki van rekesztve.

A második rész elején még kétségei vannak: „Nehéz dolog tehát kihámozni, mit köszönhet a telep a természeti viszonyoknak, mit az embereknek?” (Nem lehet ugyan bizonyosan tudni, kérdezi-e, hogy nehéz dolog, vagy csak nem tudja, hogy függő kérdés esetében a mondat végére nem szabad kérdőjelet tenni. Ilyen lehetetlen kérdőjellel sűrűn találkozunk könyveiben). Később már újra nekibátorodik s habozás nélkül megállapítja, hogy „kultúrák, népfajok és nemzetek változtatják meg a föld felszínét.” (II. 23. l.) „Mert *emberen*, nem a természeti kedvezményeken múlik minden.” (II. 57. l.)

Ezen egyoldalú felfogásból következik azután, hogy a földfelszín alkotó elemei egymáshoz s különösen az emberhez való korrelációjukban csak nagyon hézagosan, úgy mellesleg vannak feldolgozva nála s inkább csak arra valók, hogy rajtuk az ember mentalitásának győzelmét mutassa be. Váltig ezt a mentalitást hangoztatja s ebből kifolyólag az ember ellenállhatatlan hatalmát a természeti tényezőkkel szemben. De emellett ama tényezőknek oly csekély jelentőséget tulajdonít, s pusztá létezésüket is annyira összezsugorítja, hogy a mentalitással felruházott ember hatalma ily silány valóságokkal szemben inkább szánalmassá válik, semhogy felmagasztosulna. Az ember képességei akkor tűnnének föl valódi mivoltukban, ha a természeti tényezők az őket megillető súllyal lépnének a kölcsönhatások szövedékébe. Ha ellenben a klíma, a domborzat, a tenger, az egész környezet „semmi” s az ember „minden”, akkor ez a minden is körülbelül egyenlő jelentésű a semmivel.

E kétségtelenül elhibázott beállításnak kimutatható priusza „a geografia világfelfogása”, amelynek egyik főpillére ez a kijelentés: „Hogy az Ember számára teremtetett a Föld, azt Platón kívül a kereszténység tanítja.” (I. 13. l.)

Hogy az ember számára teremtetett a Föld, ezt mondhatta Platon és hirdetheti a kereszténység. Az ember ugyanis eszméinek valóstítására való törekvésében szükségképpen anthropocentrikus álláspontot foglal el és ebben elmehet egészen az egocentrikus felfogás határáig. Ez az álláspont szubjektív, irracionális, más nem is lehet. Az önérvényesítés, aktív magatartás, az öntudat tartalmának valamely érzéki médiumba való kivetítése, rögzítése oly elvek, irány-eszmék vezetése mellett történik, amelyek a szellemi léthez, tehát a valósághoz tartoznak. Ezeket a szubjektív gondolatokat az értékelő

öntudat többretartja a tudomány igazságainál. Világalakító, teremő gondolatok ezek, nem pedig világmagyarázók, mint az igazság. Értékelés és megismerés két különböző funkció, amelyek ellenmodás nélkül együtt töltik ki tartalommal az emberi öntudatot. Akár hiszek a teremtés gondolatában, akár nem, egyik esetben sem fog ezen szubjektív, eszmei állásfoglalásom a világkeletkezés tudományos magyarázatában érvényesülni, ha racionális és irracionális gondolataimat egymástól széjjel tudom tartani s nem zavarom őket össze. Semmiféle tudomány nem döntheti le eszméimet s viszont eszméim sem zavarhatnak tudományos kutatásaimban. Szubjektíve az eszme nagyobb érték az igazságnál, objektíve az igazság független az eszmétől.

Mindezekből következik, hogy vallásos világnézet és természet-tudományos szemlélet nem ronthatják le egymást, mert nem állanak egymással ellenmondásban. Mindegyiknek más a rendeltetése s így nem helyettesítheti, nem pótolhatja egyik a másikat. Azt mondja Czirbusz Géza: „Miután a monizmus elvetette a Teremtést, az Élet magyarázatára a protoplazma babonájához kellett folyamodnia.“ (I. 10. l.) Ime a vallásos világnézetnek a természettudományos szemlélettel való összezavarása. A „protoplazma babonája“ csak egy másik természettudományos föltevésnek léphet a helyébe, hogy azt ismét egy harmadik váltsa föl. E téren az emberi gondolkodás *tévedéseken* keresztül törekszik az *igazság* felé. Ám a teremtés gondolata az *értékelő* öntudat számára több az igazságnál is, ha elfogadja. Ha ellenben elutasítja magától, tévedésnek akkor sem minősítheti. Mert a vallásnak, erkölcsnek, jognak, művészetnek nincsenek igazságai és tévedései, hanem eszméik vannak, amelyek a mindenséggel szembeni többféle szubjektív állásfoglalás lehetősége folytán egymáshoz az ellentétesség (de nem az ellenmondás) viszonyában állnak. Ezért mindegyik eszmének megvan a lehetősége az érvényesülésre, a külső megvalósulásra, míg a tudományban ugyanazon tárgyra vonatkozó két ellentétes gondolat közül csak az egyik lehet igaz. Az ú. n. szellemi tudományok meddősége éppen onnan van, hogy bennük a lehető szubjektív állásfoglalások nem mint a megismerés *tárgyai* szerepelnek, hanem mint megismerő álláspontok. Quod amant, volunt esse veritatem.

„Le kell szögeznünk azt a két tételt, 1. hogy a mult század szegény volt szellemi megállapításokban, de gazdag természettudományi eredményekben; 2. hogy a tehetségek színe-java a természettudományok felé fordult. Ezért tudtak a természettudósok fizikai

világtörvényeket kiszelni, melyek tudásunk jelen állásának inkább megfelelnek és kielégítőbb magyarázatokat nyújtanak, mint az örökös abstrakciókkal és egyéni felfogásokkal bibelődő s egymással untalan veszekedő humanista tudósok könyvei, melyeknek szellemi téren semmiféle konkrét megállapításuk nem sikerült." (I. 8. l.) Ha nem volt is minden század oly gazdag természettudományi megállapításokban, mint a XIX-dik, a legrégebbi ó-kortól kezdve mostanáig csaknem szakadatlanul gazdagodott a természettudományok kincsesháza. De amit Czirbusz a szellemi tudományoknak mult századbeli állapotáról mond, az áll minden évszázadra a föntebb kifejtett okoknál fogva.

„Tagadhatatlan, hogy Európa föllendülését a természettudományok felvirágzásának köszöni s az evolúciós elmélet sok tekintetben termékenyítőleg hatott (az az elmélet, amelynek „legnagyobb cáfolata az emberiség pszihikai egysége.“ II. 82. l.). „A szellemi tudományokat azonban visszavetette.“ (II. 84. l.) Hogyan lehetett a szellemi tudományokat visszavetni? Honnan? Melyik az a kor, amelyben a szellemi tudományok virágoztak és hol vannak azok a tudományos megállapítások, amiket szellemi tudományoknak köszönhetünk? Én évekket ezelőtt több ízben kifejtettem, hogyan, mily föltételek mellett gondolom lehetségesnek az emberi cselekvés tereimainak tudományos feldolgozását. De amit a szellemi tudományok eddig bármely korban felmutatni képesek, abban én nagyon sok szellemet, sok lelkesítő gondolatot, nem egyszer viharszerűleg magával ragadó eszmét találok s a legmélyebb hódolattal állok meg több lángelme előtt; de tudományos megállapításokat (még pedig nem hogy igazságokat, de bárcsak tévedéseket is) eddig nem találtam műveikben. Láttuk, hogy a szellemi tudományoknak (amelyeket a tudomány neve egyelőre még meg sem igen illet) kezdetlegessége eszmei állásfoglalásukból, értékelő magatartásukból következik. Ez az értékelő, eszmei állásfoglalás dönti el Czirbusz anthropogeografiájának sorsát is: tudományos megállapításokra való képtelenségét, anélkül, hogy eszmei irányban kárpótlást nyújtana gondolatainak értékességével.

Mielőtt tovább mennénk, meg kell jegyeznünk, hogy Czirbusz nem fejt ki összefüggően anthropogeografiájának elméletét úgy, ahogy azt Ratzel teszi s ezért a bensőleg összetartozó idézeteket művének legtöbbször egymástól távolos lapjairól vagyunk kénytelenek összekeresgélni. Ennek az elméleti tartalomnak szétszórta volt a s emellett hézagossága, felületessége, részeinek egymásközi sok ellentmondása nagy hibája művének. A geografiának mint tudománynak

egyetlenegy alapfogalmát, ismerettani kérdését sem tisztázza. Bármely idevágó kérdés szempontjából vizsgáljuk meg a két füzetet, csak egyes odavetett megjegyzéseket találunk elszórva s ha ezeket összerakjuk, sehogysem kerekedik ki belőlük egységes, a részletekig menőleg átgondolt felfogás.

Ennek az egységes felfogásnak hiánya látszik meg anyaga kiválasztásában és elrendezésében is. Amit a víz felszíni és a szárazföld felületi formáiról mond, az nem a geográfiai tudományos megállapítások rendszeres összefoglalása, hanem ötletszerű, esetleges felsorolása ama vélt előnyöknek, amelyek bizonyos, önkényesen megválasztott gyakorlati (pl. katonai, gazdasági, egészségügyi) szempontokból kínálkoznak az egyes szaktudományok megállapításaiból.

Ez a kapkodó, felületes gyakorlatiasság egyik kirívó sajátossága Czirbusz anthropogeografiájának s egymagában is elegendő volna tudománytalanságának megpecsételésére. „Már a bölcséletben is az értékelmélet kezd az elvont eszmeköröket, a logikus alkotásokat rendezni, helyesebbekkel pótolni s azokat a való világgal összekötésbe hozva, az emberi gondolkodást értékes tettek véghezvitelére terelni. A geográfiában sincsen másképp. Az elméleti igazságokat gyakorlati igazságokkal kell fölcserélnünk.“ (I. 5. 1.)

E kijelentésnek oly nagyjelentőségű háttere van, hogy lehetetlennek tartom behatóbb tárgyalásának mellőzését. Főntebb szóoltam már az emberi gondolkozás két különböző feladatáról: az értékelésről és a megismerésről. Mondottam, hogy e kétféle gondolkozás nem áll egymással ellenmondásban. Ugyanazon öntudatban egymást kiegészítve, kölcsönösen támogatva töltik azt ki tartalommal. A valóságban nem is különülnek el egymástól mereven, de heurisztikus célra elengedhetetlen szigorú megkülönböztetésük és állandó széjjeltartásuk.

Az értékelés az emberi konkrét lét öntudatfunkciója. A vallás, művészet, jog, erkölcs, gazdasági és politikai élet a mindenkor sokféle értékelés sodrában mozog, amely forrása a sokszerű emberi cselekvés jelenségvilágának. A megismerésre törekvő emberi öntudat ezt a világot tárgyának tekinti s zavartalan funkciójában az eszme befolyásától való függetlensége által látja magát biztosítva. Ez a függetlenség a megismerés lehetőségének legnehezebben megszerezhető és megtartható biztosítója. Az emberiség multja panaszkol, hogy a természettudományok, amelyek már régen rájöttek e biztosíték nélkülözhetlen voltára, mennyi akadályon voltak kénytelenek keresztülvergődni, hogy feladatuknak megfelelhessenek. Főlösképpen e

multat fölidézni. De rá kell mutatnom korunk gondolkodásának egy olyan jelenségére, amely alkalmas arra, hogy az ősi veszedelmet egy új formájában zúdítsa a megismerés útjaira. Egy idő óta rohamosan terjed az a felfogás, amely az értékelést azonosnak tartja a megismeréssel. Erre céloz Czirbusz, mikor azt mondja, hogy: „Már a bölcséletben is az értékelmélet kezd az . . . emberi gondolkodást értékes tettek véghezvitelére terelni.“

Más helyen bővebben kifejtettem, hogy az eszme, mint szubjektív gondolat, az emberi öntudatnak csak része ugyan, mégis mindenkor az egésznek igényével lép föl, minek következtében szemben találja magát ellentétével. Az emberiség élete egymással ellentétes eszmék küzdelmében folyik le. A győzelemre törő eszme legfőbb kortesfogása az, hogy magát igazságnak hirdeti. Az ú. n. szellemi tudományok ma is csak arra valók, hogy az igazság ürügye alatt kortesérveket szolgáltatassanak a valóságért küzdő eszméknek. Hol a kellő tudományainak, hol erkölcsi vagy gyakorlati tudományoknak nevezték s úgy vélt igazságai mindenkor aszerint emelkedtek föl, vagy buktak alá, amint a megfelelő eszmei irányzat hódított, vagy meghódolt egy másiknak.

Ma ezeket a „tudományokat“ értéktudományoknak nevezik s már-már végképp lehanyatlott tekintélyük fölemelése végett közéjük keverik a logikát is, amely azonban egészen más világból származik. A megismerés területére belopódzkodó szubjektív gondolkodásnak napjainkban a „tudományos értékelés“ a belső magja, amelytől már nálunk is sokan elbódultak. Nem egyéb az, mint a régi „kell“ új köntösben. Negatív jelentősége abban áll, hogy máris sikerült a szellemi tudományok valamikori megalapítása elé újabb gátat állítania. „Az elméleti igazságokat gyakorlati igazságokkal fölcserélni“, olyan jelszó, amely már ennek az áramlatnak zúgója.

A hasznosság szubjektív kategória, amelyet a különböző eszmei állásfoglalások töltenek meg a nekik megfelelő tartalommal. Éppen ezért semmiféle tudománynak nem lehet föladata a gyakorlathoz való alkalmazkodás, hanem a gyakorlat emberének érdeke, hogy a tudomány megállapításait figyelembe vegye cselekvésénél. A cselekvő ember ugyanis nem nélkülözhet bizonyos ismeretet. Ez az ismeret minél gazdagabb és minél többoldalú, annál kedvezőbb gyakorlati eredményekre segíthet. A hadvezér, az államférfi, a mezőgazda, iparos, kereskedő erős támasztékot találhat egyebek közt a geográfiában. De bár a gyakorlat a tudomány megállapításait eszközül használja, azért a tudománynak is megvannak a maga saját

érdekei és nem férhet hozzá kétség, hogy a gyakorlati érdekek előmozdítására is csak olyan tudomány lesz alkalmas, amely a maga érdekeit biztosítani képes. A tudományos kutatást minden időben sokkal több és sokkal messzebbeső kérdés izgatja, mint amennyi ezekből a momentán gyakorlati célokat érdekli. És rendszerint éppen ilyen tudományos kutatások lendítenek legtöbbet gyakorlati életünkön s idéznek elő benne gyökeres átalakulásokat. A tudományt csak az igazság érdekli. Tudomány és gyakorlat között nincs közvetlen kapcsolat. A tudomány az emberi törekvéseknek tartós és mélyreható szolgáltatokat csak pártatlanul nyújthat. Pártoskodással csak ideig-óráig tartó, felületes és látszólagos előnyöket biztosíthat és még ezzel is saját tekintélyét ássa alá. Tudománytalan tehát az olyan geográfia is, amely a földfelszín komplex jelenségeit valamegyik komponens érdekeitől elvakítva, egyoldalúvá ferdül. Így:

„A hegyek anthropo-geografiai tagoltságánál sem a vízválasztók, sem a csúcsok magassága, sem az orometria nem jöhetnek figyelembe, csupán a hegyek *járhatósága és lakhatósága* . . . Tisztára akadémikus kérdés, hány köbméter a kőszegi hegység vagy a Bakony? (Vigyázat! Ez nem kérdőmondat.) Mit csináljon ezekkel a gyakorlati geografia? Így vagyunk a hegyek geológiai kialakulásának, sőt szerkezetének mivoltával? (Ez a kérdőjel csak sajtóhiba lehet.) Nagyon mindegy annak a vasútnak, ágyúnak, trainnek, hogy milyen korú homokkövön, mily szerkezetű trachyton, kristályos kősegen megyen keresztül? (Ez a kérdőjel már megint nem sajtóhiba. De azért ez sem kérdőmondat.) A fő, hogy menjen, még pedig mennél könnyebben! Hindenburg győzelmei óta már a németek sem hajszolják annyira a genetikus geografiát. Gyakorlati geografián jár az eszük.“ (I. 94—95. l.)

Ami pedig a német geográfusokat illeti, mult évi Kriegstagung-jok egyhangú határozatában a következők olvashatók: „Unter Festhaltung ihrer rein wissenschaftlichen Aufgabe einer Natur und Menschen umfassenden Erforschung und Darstellung der Erdoberfläche muß die Geografie bestrebt sein, an den politischen und wirtschaftspolitischen Aufgaben unseres Vaterlandes mitzuarbeiten.“ Félreértések kikerülése végett olvassuk el ugyanott még ezt is: „Wir halten es für verfehlt, wenn die Geographie auf der Schule, so wie es neuerdings verlangt worden ist, unter Verzicht auf die Reform der letzten Jahrzehnte nach in politische Geographie ausläuft.“ (Franz Thorbecke. Kriegstagung deutscher Dozenten der Geographie

in der Osterwoche 1916. in Heidelberg. Geogr. Zeitschrift. XXII. 6. 1916.)

Itt tehát szó sincs a Czirbusz-féle gyakorlati geografiáról. Ellenkezőleg nyomatékosan van hangsúlyozva a geográfiának tisztán tudományos, reinwissenschaftlich jellege.

De azért maradjunk még egyelőre a gyakorlati hasznosság szempontjánál. Mért van erre szükség a geográfiában? „A nemzetek, fajok, kontinensek jól felfogott érdeke, mondjuk önzése és létérti küzdelme hozza ezt magával.“ (I. 7. l.) Ez így eléggé lelkesen hangzanék pl. egy vezércikkben. Csak az a baj, hogy a második rész 85. lapján ezeket a mennydörgő szavakat olvassuk:

„Az Idealizmus és emberies gondolkozás szegyenkezve bujkál ma az Értelem és nemzeti Önzés, szent egoizmus kultúrája mellett. Ezt az örületet legkivált az angol-szász fajta, az oceanizmus e tipikus képviselője hajtotta csúcsponjtára, még pedig a legbrutálisabb formáiban: emberfajták kiirtásával . . . ; határtalan kapzsiságával, mely geográfiai területeket ép úgy halmozott össze, mint aranyat, tőkét és keresetet . . .“

Menjünk csak még tovább. A gyakorlati geografia nem olyan egyszerű tudomány, hogy ennél még jobban össze ne tudná gabalyítani a dolgokat. Mikor az első részben az óceánok *vagyonhalmozó hatalmáról* szól, számadatokkal bizonyítja, hogy „a fehér fajta a világkereskedelem 80 százalékában részesedik“ s hozzáteszi, hogy: „Ez az ő planetárius szituációja“. Majd megjegyzi, hogy e számok „bizonyítják a fehér ember fajta nagy teljesítőképességét.“ (I. 45. l.) Itt is az oroszlanrész az angol-szász fajtát illeti: „Anglia nem lett volna az óceánok ura a nemzeti kitartás és munka-türelem erényei nélkül . . . Újra a mentalitás, nem a természeti adottság Anglia hatalmának alapja.“ (I. 44. l.)

Tehát: geográfia—anthropogeográfia—gyakorlati geográfia—nemzeti, faji érdek—nemzeti kitartás és munka-türelem—önzés—örület—mentalitás.

Még most sem vagyunk készen. Olvassuk el még egyszer a rettenetes szavakat a határtalan kapzsiságról, amely geográfiai területeket ép úgy halmozott össze, mint aranyat, tőkét és keresetet; azután kérdezzük meg újra, mért „kell ezentúl elsősorban anthropogeografiát tanítanunk?“ Azért, mert ez „megtanít, miként boldogulunk tulajdon hazánkban s kontinensünkön? (Vigyázat! Ez nem kérdőmondat.) Mikép használja fel az ember a földfelület természeti előnyeit? (Csak tessék mindig jól vigyázni! Ez sem kérdőmondat.

Nem is külön mondat. Nem is lett volna szabad ezt nagy betűvel kezdeni, mert ez még odatartozik, hogy „mely megtanít . . .“). Mikép jut nemzeti, faji, erkölcsi, védelmi és kulturális erőre? (Az előbbi zárjelben mondtak ide is vonatkoznak.) Mikép szerez munkatöbblettel *tőkét*, azt a világraszóló hatalmi eszközt, mellyel az emberi (kapzsiság . . . pardon! örület . . . ejnye, nem látok jól, még mindig a föntebbi idézet harsog a fülemben) okosság nemcsak hatalmas versenytársait, hanem magát a Természetet is legyőzheti“. Mert: „Tőke birtokában nincsenek természeti akadályok a földön.“ (I. 7. 1.)

Igy fest a geográfia mint anthropogeográfia s az anthropogeográfia mint gyakorlati tudomány. Persze csak Czirbusz Gézánál. Mert, amint már kifejtettük, az anthropogeográfia mint a geográfia egyik transzformatív fogalmazása komoly tudomány lehetne, ha valaki egyszer megcsinálná. Az is tiszteletreméltó kezdés, amit a sokat emlegetett Ratzel végzett, még olyanok ítélete szerint is, akik nincsenek vele egy felfogáson. Még nagyobb elismerést érdemel a Czirbusz által lépten-nyomon leszólt Richthofen-féle geográfiai irány, amely bár szigorúan véve nem tekinthető sem geográfiának, sem fizikai geográfiának, mert kellő szinthezis híján a földfelszín tényezői csak lazán függnék össze benne egymással; de figyelembevételével, hogy a természettudományok komoly módszerével dolgozva, alapos és sokfelé kiterjedő kutatást végzett, annyi pozitív eredményt tud felmutatni, a majd egykor megkonstruálandó geográfia számára akkora anyagot hordott össze, hogy e feladat megoldásánál nélküle moccanni sem lehet. Sőt Czirbusz Géza is, aki soha önálló kutatást nem végzett a geográfia nagy területének egyik részében sem, honnan venné anthropogeográfiájának pozitív adatait, ha nem ettől az iránytól? Bizony ennek gazdag irodalmából, ebből a dús forrásból sokkal többet is meríthetett volna, ha nem sajnálta volna az önálló kutatásénál jóval kisebb fáradságot.

Ezt annyival inkább meg kellett volna tennie, mert szerinte a geográfia vagyis az anthropogeográfia leíró tudomány. Nem meglepő-e ugyanis, hogy ennek a leíró tudománynak eddig megjelent első és másaikkal részében alig van valami leírás? Annál több (és többféle) bennük az okoskodás. Minden alkalmat megragad, hogy „megmagyarázza“ a szóba került jelenségeket s elmondja lekicsinyítő véleményét a geográfia nagy mestereiről. De azért műve nem polemikus mű, mert hangja inkább kötekedő, civakodó, mint komoly, polemikus hang. A tudományos vitatkozás képességének hiánya látszik meg azon válaszaiban is, amelyekkel bírálóit szokta megtisztelni.

No de maradjunk amellett, hogy a geográfia, azaz, hogy anthropogeográfia leíró tudomány, „mely csupán a geográfiai *tényadatok* regisztrálásával foglalkozik.“ (I. 117. l.) „A geográfia mint a *jelen* állapotának tudománya azonban belé nem bocsátkozhatik sem a felszíni, sem az emberi formák megváltozásának nyomozásába, hanem a tájképnek csupán a tömeghatását mint külső szemléletet konstatálhatja anélkül, hogy élettani vagy geológiai magyarázatába ereszkednék.“ (I. 112—113. l.) „Az emberi geográfia . . . a világ és a műveltség történelmének, mint az emberiség földi küzködésének s elért állapotának: *jelen* képe. Nem bocsátkozhatik a történetek okfejtésébe, mert ez a természet és történeti tudományoknak a köre — csak regisztrálhatja ezeket s tényeket közöl az egész glóbuszról.“ (I. 4. l.) „A geografus maradjon meg a konkrét rideg geográfiai tények mezején . . .“ (II. 84. l.)

Most persze azt kellene tudnunk, hogy mik azok a „konkrét rideg geográfiai tények“ és hogy hol zöldül azok „mezeje“. Sajnos, a tisztelt szerző ezt sehol sem mondja meg összefoglalóan. Itt-ott olvassuk nála erről-arról, hogy az „elsőrangú“ geográfiai, illetve anthropogeográfiai tény, „eminenter“ vagy „par excellence geográfiai téma“; de hogy van-e ezeken kívül még több elsőrangú s ha talán másod-, esetleg harmadrangúak is volnának, hogy melyek azok: e felől nem tartja szükségesnek tájékoztatni az olvasót. Pedig ha már oly tudomány tanulmányozására adjuk magunkat, amely elvből semmit meg nem magyaráz, csak leír, csak regisztrálja a tényeket, de ezt is csak elvi kijelentéseiben teszi: talán nem szerénytelenség részünkről, ha legalább azt szeretnők tudni, hogy hát mifélék is azok a meg nem magyarázott és csak in effigie leírt tények.

Szerencsére (vagy hogy is kellene mondani?) a megígért és meg nem adott tényekért kárpótlásul kapunk meg nem ígért, sőt megtagadott — magyarázatokat. (Csak többes számban lehet Czirbusznál beszélni. Ő nem adja két, egymásnak ellentmondó magyarázaton alul. A nem tetsző magyarázat törlendő.) Itt van pl. a fajerő, nemzeti jellem vagy jelleg, nemzeti rátermettség nagy horderejű kérdése, amellyel mindenütt találkozunk, akár a víz felszíni, akár a szárazföld felületi formáiról van szó. Ezt egy anthropogeográfiának, amely mindent leír és semmit nem magyaráz, okvetlenül meg kell magyaráznia, de semmi esetre leírnia. „A népek faji karaktere ezekután nem más, mint átélte történelmi sorsuk, geográfiai és népi környezetük hatásainak leszűrődése s addig tart, míg

ez a karakter beválik az újabb idők új konjunkturái s feltételei közé. Megmarad századokig, ezredekig . . . végre mégis csak mássá lesz pl. a mai egyiptomi fellahban nyoma sincs már a régi egyiptominak.“ (II. 84. l.)

Most lássunk egy másik magyarázatot: „A fajerő, nemzeti rátermettség lehet alkalmazkodás, nevelés, szoktatás következménye, de mégis az ember fogékonysága, mondjuk Kanttal Auswahl, Darwinnal selection, természeti kiselejtezésen múlik, hogy melyik ismeri fel új helyzetét és új lakóhelye természetét s geográfiai előnyeit? (Tessék vigyázni! Ez nem kérdőmondat.), ki alkalmazkodik legjobban s illeszkedik belé a legtökéletesebben az új viszonyok közé?“ (Itt sem kell kérdőjel.) (I. 36. l.). Igaz, hogy ezt a két idézetet több mint egy esztendő választja el egymástól. De megnyugtató bennünket szerzőnek anthropogeográfiája II. részében (1917.) olvasható kijelentése: „Semmi okom nincs egyetlen sort is kitöröl-nöm, amit 23 év előtt Egyetemes geográfiám I. k. anthropogeográfiai részében megírtam.“ (II. 66. l.). A tisztelt szerző tehát nem olyan tudós, aki egy-két év alatt megváltoztatja felfogását. Neki egyidejűleg szokott több, de legalább kétféle felfogása lenni mindenről, ezekhez azonban évtizedeken keresztül hű marad, mert mind-egyiket egyformán szereti, egyiktől sem tud megválni.

Ne zavartassuk tehát magunkat, ha egyszer azt olvassuk, hogy „Lamarck-Darwin fejlődés-törvénye . . . a tudomány összes ágaiban romboló-presztige-re emelkedett.“ (I. 9. l.). Vagy hogy „Darwin könyvének megjelenése óta szinte mánia lett, lerántani az embert az állati színvonalra, még lelki tekintetben is.“ (II. 61. l.). Máskor meg éppen ez a darwinizmus adja magyarázatát a fajerőnek, nemzeti rátermettségnek. Persze ez csak az egyik magyarázat. A másik (hogy Darwin el ne bizakodjék) magyarázat szerint: „a Darwin-féle öröklött alkalmazkodás embernél koholmány.“ (II. 74. l.). „A népek jellembeli különbségét *történelmük*, nem hazájuk csinálja.“ (I. 122. l.). „De geográfiai tényadatok szintén amellet szólnak, hogy felszíni formákkal módosuló klimahatásokból nem lehet mindent megmagyarázni, még fizikai jelenségeket sem, annál kevésbbé az ember szellemi életével kapcsolatos telluris cselekedetöket.“ (I. 123. l.). „A nemzeti jellem és egyéniség kialakulásánál tehát nem annyira fizikai, mint *lelki okokat* kell figyelemre méltatnunk.“ (I. 124. l.). A „ . . . népegyediségek . . . a létért való küzdelmükben a képzetek, fogalmak és tapasztalatok egész halmazát kapják elő-deiktől — nem testi öröklés, ami abszurdum, hanem hagyományos

közlés révén, amely gondolkodásunk tartalmát, inventáriumát teszi.“ (I. 125. l.). „Ez az a fajerő, nemzeti kvalitás, mely nem függ a lakóhely fizikai körülményeitől, mert a nemzet szellemi s erkölcsi felsőbbségében gyökerezik.“ (I. 126. l.)

Mármost minek tekintsük mindezt? Leírásnak? A konkrét rideg geográfiai tények mezejének? Az lehetetlen. Magyaráztatnak? Tegyük fel, hogy magyaráztat, sőt helyes magyaráztat. Ne vegyük észre az ellentmondásokat, a tudománytalan felületességet és kérdezzük: A geográfiába, anthropogeográfiába tartozik az efféle elmefuttatás? Ez ellen éppen Czirbusz Gézának kellene tiltakoznia. „Mert a geográfia lényege a *leírás*. Az okfejtés az emberi cselekvés kettős természete miatt a természeti és szellemi tudományok speciális köreibe vág.“ (II. 3. l.)

Pedig egyelőre nem igen szabadulhatunk az okfejtéstől. Hátra van még ugyanis a Czirbusz-féle anthropogeográfiában a konkrét rideg tények mezején a legridegebb s legkonkrétebb tény: „az ember mentalitása.“ Ebből még nagy horderejű okfejtések sarjadhatnak. Mert ez képesíti az embert mindenre. Ez talán még nagyobb hatalom, mint a — „Tőke“. Ez teszi leginkább érthetővé, hogy Czirbusz szerint a geográfia nemcsak anthropogeográfia, hanem „anthropocentrikus geográfia“, amely „a geográfiának megújítása.“ (I. 40. l.). Lássuk tehát az ember mentalitását.

„Az ember mentalitása nagyobb erő a plasztikai formák kedvező adottságánál.“ (I. 28. l.) „... az embert sem magassági, sem klímaövhöz kötni nem lehet. Övé a föld kerekége, ameddig a lábát megvetheti rajta. Mindenütt megélhet, legfeljebb kellő hozzászoktatás hiányában el nem szaporodhatik akármilyen klímaövében.“ (I. 109. l.). „Mindig kieszel az ember valamit, amivel a Természet ellenállását leküzdi, míg a természet hatása örök ideig egyféle.“ (I. 111. l.).

Ne zavarjon itt bennünket az, hogy a következő lapon „... a klíma sem működhetik egyféleképpen örök ideig, következőleg egyre változik a *tájék* s vele az emberiség képe.“ Az is talán csak sajtóhiba, hogy a természet ugyanazon mondatban hol nagy, hol kis kezdőbetűvel van írva.

„... az ember inkább eszével, mint testével akklimatizálódik bárhol a földön.“ (I. 116. l.). „Ember erőfeszítésén és akaratan múlik, mi legyen a földdarabból, amit lakóhelynek választott.“ (I. 127. l.). „Az ember eszmél, okokat keres, fontolgat, céltudatosan szabadon cselekszik. E tervező és szervező tehetségnek nyoma sincs

az állatvilágban, mely fölé mentalitásával emelkedik ki az Ember.“ (Mért írja a szerző az embert ugyanazon mondatban hol kis, hol nagy kezdőbetűvel? Meglehet, hogy ez is csak sajtóhiba). „Az állat a természet törvényeinek föltétlen rabja, az Ember harcra kél fajáért és a Föld birtoklásáért a természet törvényeivel, s azokat legyőzi paralellizálja, vagy munkakörébe vonja . . . Nem parazitája planetánknak, hanem tulajdonosa, melyet egészen kiméletlenül magának akar lefoglalni.“ (II. 3. 1.).

Ezt a kiméletlenséget láttuk már föntebb az angolszász faj-tával kapcsolatban. Arra is emlékezünk, hogy „az Ember számára teremtetett a Föld.“ Csak az a baj, hogy a geográfiának „a konkrét rideg geográfiai tények mezején kell maradnia.“ Itt pedig az ember sem nem parazitája, sem nem tulajdonosa a Földnek; következésképpen sem nem rabja, sem nem porkolábja a természet törvényeinek. De még ha túlmegy is a geográfia a tények regisztrálásán (aminthogy túl kell mennie, ha tudomány akar lenni) s azokat egymással kapcsolatban mutatja be (mint ahogy a valóságban is vannak), — akkor is azt rendszeresen s bizonyos meghatározott módszer segítségével teszi, hogy a földfelszint alkotó tényezők mindegyike a maga érvényesülésének megfelelő kidolgozást nyerje. Nem beszél a Föld tulajdonosairól és parazitáiról; nem osztokodik, nem akar senkitől semmit elvenni kiméletlenül. Azáltal, hogy az ember a maga eligazodása céljainak megfelelő formában fölismeri a természet törvényeit, ezek nem változnak meg, hogy őt szolgálják. Ellenkezőleg, az ember cselekvése fog esetleg megváltozni. Az ember tehát *alkalmazkodik* a fölismert természettörvényekhez. De ezt teszi az állat is, sőt minden szervetlen létező. A különbség a tudomány szempontjából csak az, hogy az ember diszkurzíve, tehát fogalmi elrendezésben is számot tud adni (magának és másoknak) erről a viszonyról.

A természettörvény nem oly hatalom, amely a mindenségen kívül állva, azt rabláncain tartaná s benne az embert a maga urának elismerné; hanem éppen magának a mindenségnek érzéki és fogalmilag tudatosítható létformája. Ezzel a mindenséggel szemben kétféleképpen érvényesülhet az ember mentalitása: a törvényszerűségek megismerése és a maga létének érvényesítése által. Czirbusz a kettőt összezavarja s ezért nem tudja az embert elhelyezni a mindenségben. Nem tudja megkülönböztetni egymástól az embert mint a megismerés tárgyát a megismerő embertől. Így kerül nála

összeütközésbe a megismerésnek tudományosan praesupponált egyfésélege az önértékesítésnek tényleges sokfésélegével.

Ezért van, hogy anthropogeográfiájának I. része, amely a föld felületi formáinak hatását volna program szerint tárgyalandó, e hatásnak rendszeres, tudományos, geográfiai feldolgozásával adós marad és itt is, miként a II. részben, az ember mentalitásának igazolása az anyagrostáló gondolat.

De még ennek a mentalitásnak fogalma is igen labilis Czirbusz Géznál. Hol ellenállhatatlan erőt, hol csak szerényen alkalmazkodó képességet jelent. De sokszor még ennél is kevesebbet. „Okosság s nem visszamaradás jele, ha egész Afrikában kapás gazdálkodással riszálták fel a földet, Csinában ásóval üztek kerti gazdálkodást.“ Miért? Mert: „A beköltözött fajták, népek mindenütt a lakóhelyük fizikai és népi berendezettségéhez, a konjunkturákhoz *alkalmazkodtak*. Megfontolva cselekedtek mindig s a lehetőség kereiteihez szabódtak.“ (II. 81. l.).

Ellenben a szegény „Lappok és Finnek hiába foglalnak helyet Skandia rögpártjain. Kontinentális nép maradt mindkettő mindvégig.“ Miért? Mert: „nem tudták tenger mellékiségüket kihasználni.“ (I. 47. l.).

Egyszer: „Nagy tévedés, hogy a népsűrűség csinálja a civilizációt, ellenkezőleg a civilizáció folytán népesül a tájék.“ (II. 5. l.). Máskor: „Csak zsúfolt helyeken születik meg a civilizáció.“ (II. 77. l.). Egyszer: „A benépesedés nem a természetén, hanem az emberen múlik.“ (II. 6. l.). Máskor: „A klimatikus egyféséleg, geográfiai kietlenség, vagy a szomszédság hiánya a vízivatatagokra tekintő déli földsegeken soha nem zsúfolta össze a népeket.“ (II. 77. l.).

Azt mondja báró Eötvös József: „Ha nem teheted meg, amit akarsz, akard azt, amit megtehetsz.“ Ilyesféle az a Czirbusz-féle mentalitás. Az általános kijelentésekben mindent megtehet; de ha cselekvésre kerül a sor, már szerényen, „az okosabb enged“ jelszóval, csak azt teszi, amit lehet. „Csak a mérsékelt klíma edzette a fehér embert tartós munkára, akár száraz, akár a forró övbeli fennföldrőken.“ (II. 79. l.). „A tropikus, napos eső vadászatra *készíti* a forró övi embereket; esőtlen tájak pedig kőszálásra, ödöngő pásztorkodásra“. (U. o.). „Hideg vagy nyirkos tájakon a pálinka, borital, tea szintén *klimatikai követelmény* . . . a pálinka a vaskos ételeken élő hidegövbéli embernél *természeti kényyszerűség*.“ (I. 114. l.). Mindez homlokegyenest ellenkezik azzal, amit az anthropo-

geográfia 3. főelve mond, hogy ez a tudomány „*nem hirdethet természeti kényszer*t az emberek cselekedeteire.“ (I. 21. l.). Midőn tehát minden elvi kijelentés dacára kénytelen belátni, hogy az ember mentalitása csak bizonyos rajta kívüli adottságok figyelembevételével képes érvényesülni, még pedig rendszerint a hozzájuk való alkalmazkodás formájában: akkor a jelentéktelenségüket hirdető tételeket lehetetlen igazolni. Ellenkezőleg, hatóerejük nyilvánulásait rendszeresen kell kidolgozni, nem pedig az elvi kijelentéseknek ellentmondó elszólásokban adni meg nekik az önkéntelen elismerést.

De a legnagyobb áldozatot a sarkvidéki hideg követeli az ember mentalitásától: „A jakut, jukagir, kamesadal, miként Nansen kísérlete, kilószámba nyelik a vaját, annyira megköveteli a sarkvidéki hideg a *szénhidrát* pótlását.“ (I. 114. l.). Hogy érti ezt a tisztelt szerző? Szénhidrát *helyett* fogyasztják-e a vaját, vagy pedig azért, *mert szénhidrát van benne*? Az első eset lehetetlen, mert a szervezetnek zsírra, szénhidrátra és fehérjére lévén szüksége, egyik a másikat nem pótolhatja. A második eset pláne képtelenség, mert a vaj anyaga kémiailag zsír, víz és bizonyos sók között oszlik meg. A szénhidrát számára nem jut hely benne.

Czirbusz Géának a természettudományokban való teljes járatlanságát nem kívánom itt bővebben szóvátenni. Elég ebből ízeletőül a vajnak szénhidrát pótlására való fogyasztása. Időzzünk inkább még egy kissé az ember mentalitásánál. Úgy sem sok maradt már meg belőle, mert a természettel szembeni mindenhatóságából lezüllött már a „klimatikai követelmény“, sőt a „természeti kényszerűség“ előtt való megalázkodásig. De hát semmi sem tart örökké. Mert bár: „Az ember minden időben s helyen egyféle volt. Ez az igazság.“ (II. 62. l.). Mégis: „A népek faji karaktere . . . végre mégis csak mássá lesz. Más szóval $\pi\acute{\alpha}\nu\tau\alpha \acute{\rho}\epsilon\iota$ = Minden átalakul. Népek támadnak és múlnak. Sem testi, sem lelki karakterük nem örökkévaló.“ (II.84.). Hasonlóképp vagyunk a természettel is: „a természet hatása örök ideig egyféle.“ (I. 111. l.). Mégis: „Geográfiai értelemben vett klíma a lakóhely melegségi s nyirkossági körülményeinek rezultánsa. Mivel ezek változó fizikai tényezők, a klíma sem működhetik egyféleképpen örök ideig, következőleg egyre változik a tájék s vele az emberiség képe.“ (I. 112. l.).

A legkülönösebb azonban, amint látjuk az, hogy ezek a változások nem évezredek, nem is századok alatt mennek végbe, hanem két füzet megírásának ideje alatt. Sokszor bizony csak egy-két lapnyi, vagy néhány sornyi távolságban lesz a természet hatásának

s az ember gondolkodásának s érzésének örök változatlanságából hirtelen mássálevés, átalakulás s az ember mentalitásából természeti kényszerűség.

Így aztán érthető, hogy: „A klimának tulajdonított fizio- és pszichológiai hatások tudományos megokolása nem tartozik a geográfia körébe.“ (I. 117. l.). Hogyan is lehetne pl. a vajnak szénhidrátpótló képességét fiziologice megokolni?

Mert az afféle megokolás, hogy „a monogamia emberre nézve létfeltétel, nemcsak egyházi parancs“, (II. 62. l.) s mégis: „a nemi élet megrendszabályozása déli népeknél neveltséges erőlködés“ (I. 114. l.) bizony jobb, ha kimarad a geográfiából. Az pedig, hogy „a déli asszony dédelgetett, becézett babája férjének“ s hogy „az északi férj sokszor papucshős“ (I. 121. l.), talán inkább élelapba, mint geográfiába való.

Ilyen és hasonló „rideg geográfiai tények“ helyett inkább bizonyos találmányok geográfiai jelentőségének kidomborítására kellett volna gondot fordítani. Nem annyira az ember mentalitásának igazolása végett, mint inkább azért, mert e találmányok nélkül a geográfia sohasem juthatott volna el mai színvonalára. Ennek a geográfiának lehetősége érdekében évezredek alatt sok ezer ember dolgozott és rengeteg anyagot hordott össze. A fölfedezők s más utazók leírásai mellett a feltalálóknak a momentán gyakorlati érdekektől messzeeső bűvárlatai tették lehetővé a geográfiai problémáknak apránként való megoldását. Csillagászati, meteorológiai, fizikai és egyéb megfigyeléseknél s kísérleteknél használt eszközök nélkül, a matematika segítsége, valamint a térképkészítés fokozatos kifejlődése nélkül rendszeres, mindenre kiterjedő, alapos geográfiai tudásról szó sem lehetne.

Czirbusz Géza szegényes anthropogeográfiáján keresztül a geográfia anyagának grandiozus méretei és feladatainak gazdagsága, általában mai széles perspektívája meg sem sejthetők. Pedig egy valamire való kompendiumnak ezt a fundamentumot, sőt előállításának föltételeit is meg kell láttatnia olvasóival.

Czirbusz anthropogeográfiája elsősorban egyetemi kézikönyv s mint ilyen, közvetve a közép fokú földrajzi oktatásra is irányító hatást gyakorolhat. E körülmény nélkül aligha tarthatna igényt nagyobb érdeklődésre e mű, amely a legesekélyebb tudományos igényeket sem képes kielégíteni. Külső nyers burkán keresztülesillan ugyan valami magasabbrendűség felé való vonzódás (ami kellő felkészültség és gondolkodóképesség mellett nagy pluszt jelenthetne

a tudományoknak pusztán collstokkal való műveléséhez képest), a nagy perspektívájú szemléletnek vágya, amelynek összefüggő, zavartalan megnyilatkozásához azonban hiányzik a komoly, alapos erudíció, a gondolkodás fegyelmezettsége s csupán a meg nem emésztett sokféle olvasmány hatása van meg az össze nem tartozó s egymásnak sokszorosan ellentmondó gondolatok zürzavarában.

Hogy lehet elképzelni már most, hogy Czirbusz könyvéből valaki geográfiát tanulhasson? Aki tanítványait egy tudománynak még anyagraktárában sem képes kalauzolni, hogyan igazítja el őket annak műhelyében? Azt ugyanis az eddigiekből mindenki láthatja, hogy amit Czirbusz tanít, az nem geográfia, mert ebben a földfelszint alkotó tényezők kivétel nélkül részletesen és rendszeresen feldolgozandók, még pedig egymással való kapcsolatukban, tehát egymásra való kölcsönös vonatkozásaikban. Nem anthropogeográfia, mert ennek tárgya ugyancsak az egész földfelszín az emberre való különös tekintettel. Czirbusz könyvében azonban a földfelszint alkotó tényezők közül egyetlenegy sincs rendszeresen tárgyalva, egyik-másik (pl. a flóra és a fauna) úgyszólván teljesen ki van belőle rekesztve, sőt még az ember is csak egyes nagyhangú szövegekben kapja meg jelentőségét, a kidolgozásban meglepően mostoha elbánásban részesül.

Leíró tudománynak tekinti Czirbusz a geográfiát, de könyvében a rendszeres és módszeres leírásnak nyoma sem lelhető fel. Gyakorlatinak is vallja, de a gyakorlati szempont Hindenburg emlegetésén kívül egyáltalában nem érvényesül nála.

A természettudományoktól való érthető félelmében nemcsak a geológiát, fizikát, asztronomiát, biológiát iparkodik a geográfiától légmentesen távoltartani, hanem a geográfia tárgyának természeti elemeit is csak úgy mellékesen hozza szóba, többnyire igen szerencsétlenül.

Az újabb időknek ama helyes törekvését, amely az embernek is az őt megillető helyet kívánja biztosítani a geográfiában, úgy fordítja visszájára, hogy a geográfiát nem az embert is magában foglaló földfelszín tudományának, hanem kizárólag az emberrel foglalkozó tudománynak hirdeti s így szükségképen összeütközésbe jut az ethnológiával, amely éppen a Czirbusz által a geográfia számára eltulajdonítani kívánt feladatot tekinti joggal sajátjának. Így érthető, hogy az ethnológiát mélyebb megvetéssel sújtja még a geológiánál is. „Az ethnológia . . . az emberkutatást eddig csak könyvtári adathalmazokkal, nem igazságokkal mozdította elő.“ (II. 90. l.).

E ponton a Czirbusz-féle anthropogeográfia már teljesen elvesztette lábai alól a talajt. Miután könnyelműen eljátszotta a maga terrénumát, más tudományokat igyekszik kitenni saját otthonukból. Mert lehetőleg mindent kirekesztett már a geográfiából, ami oda való. Némely dolgokat hallgatagon, másokat kifejezetten. „A geográfust a népek és nemzetek érdeklik, nem a fizikai fajták, mert akkor az embereket pusztító betegségek geografiájával is kellene foglalkoznunk.“ (II. 7. l.).

De hát miért ne lehetne ezzel is foglalkozni? Bizonyosan azért, mert Czirbusz a bioszférát, amely szintén a földfelszínhez tartozik, annyira kiirtotta, hogy csak az ember maradt meg belőle. Pedig bizony a mikroorganizmusok révén még a balneo- és klimatoterápiának is vannak geográfiai vonatkozásai. Hisz ennek útmutatásaira virágzó városok jöttek már létre, sokszor igen rövid idő alatt úgyszólván a semmiből. De ez Czirbusz szerint nem tartozik a geográfiába. Mi tartozik hát bele? Beletartozik pl. az, hogy „a pestieket nem lehet megtanítani (a járdán) járni“, ami faji karakter, rá-, illetve rá nem termettség náluk. (I. 120. l.). Beletartozik „... a Mignonok édes, derült, illatos, dalosabb hazája“ (I. 121. l.), avagy az örök béke problémájának megoldhatatlansága. Igen, ennek „tudományos“ megállapítását a Czirbusz-féle geográfiának köszönhetjük. Így szól a tétel: „Az örök béke álmódosága geográfiai lehetetlenség.“ (I. 7. l.). Hogy maga az álmódosítás nem lehetetlenség, mert valóság: ezt most csak melleleg jegyezzük meg, tekintve, hogy vannak, akik a kifejezés szabatoságának követelését szavakba kapaszkodásnak, szörszálhasogatásnak tartják. Tegyük fel, hogy a tisztelt szerző nem az álmódosítást (amit elvégre mégsem tilthat el senkitől), hanem az örök békét akarja lehetetlenné tenni és kérdezzük meg, miért lehetetlen az örök béke. Azért, mert húsz lappal odább meg van állapítva, hogy: „Amely nép nem mozdul, nem terjed, nem tolja ki határait a másik rovására, megszűnt élni, vagy már a hanyatló népek listájára került.“ (I. 27. l.). És mégis az angolszász fajtát, amely ezt a „tudományt“ legnagyobb mértékben igazolta, mikor „geográfiai területeket halmozott össze“ (amire őt a „nemzeti kitartás és munka-türelem“ képesítette), hátlátlanul határtalan kapzsisággal és örülettel vádolja.

De Czirbusz Géza nem éri be a gondolkodás zavarosságával; a kifejezés eszközét, a nyelvbeli előadást is felhasználja a zavar fokozására. A II. rész 69. lapján pl. meglepetve látjuk, hogy (hibás fogalmazás folytán) a természeti *vallások* száma 100 millió („A

100 millióra becsült természeti vallás híveinek számát . . .”), holott e számot a természeti vallások *híveinek* szánta. Ugyanott a 62. lap jegyzetében ilyen furesaságra bukkanunk: „Keller Helén süket, néma és vak leány . . . amerikai írónő, bölcselelő és eszthéta. De hiába írt könyveket, értekezéseket — letagadta a monizmus létezését is!” A felkiáltó jel nyilván azt akarja jelezni, hogy itt valami hallatlanul megdöbbentő dolog történt. Hát bizony eléggé megdöbbentő az, hogy egy tudós geográfus egy süket, néma és vak leányról ír olyat, amit a monizmusról akar mondani. Mert nem Keller Helén tagadta le a monizmus létezését, hanem (legalább Czirbusz Géza így gondolja) a monizmus követte el e rettenetességet Keller Helén személye ellen. E stiláris szörnyszülöttek mellett csekélység az olyasmi, hogy vannak emberek, „. . . akik a *globus* legalább felét bebarangolják” (I. 26. l.). Ki is vehetné zokon tőlük, hogy ily hosszú vándorlás alatt a birtokviszony *nak* ragját nem tudták megmenteni az elkallódástól?

De hagyjuk az idézeteket. Mindent egybefoglalva: nyelv, tartalom olyan, mintha tudományos irodalmunk kőkorát élnők. És ha valaki hihetetlennek tartja, hogy ma ilyen könyv jelenhetik meg a tudományosság igényével és látszatával, ne elégedjék meg ez idézetekkel, hanem olvassa el magát a könnyen hozzáférhető könyvet.

Az idézetekkel szemben tudvalevőleg van egy igen egyszerű védekezési mód. Mikor ugyanis valaki annyira megszorul, hogy már a „tiszteletlen kell az ellenkező véleményt” jelíggel ékesített fegyver sem menti meg (mert nemcsak az ellenkező vélemény, hanem az a másik is az ő könyvéből van idézve), — akkor elrebegi ezt a bűvös hatású ráolvasást, amely minden gonosztól megvédi a kétségbeesett lelket: „. . . az összefüggésekből kikapott idézetek. . . az eredeti szövegnek rosszakarató elferdítése . . . így egy lángész alkotásából is silány kontármunkát lehet csinálni . . .” Ez az avatatlanozat (szerencsére nagyon sokan vannak) részvétre lágyítja. Az avatottak, a nagyon kevesek, tudják, hogy ez a védekezés egyjelentésű a beismeréssel, föltéve persze, ha az idézet csakugyan ott van szóról-szóra, ahonnan vétettnek mondja magát, mint pl. a jelen esetben.

A geográfiában sok még a tennivaló és nem igen akad olyan összefoglaló kézikönyv külföldön sem, amely minden tekintetben kielégítő volna. De azért még a mi szegénynek mondott tudományos irodalmunk sincs oly siralmas állapotban, hogy a szóban lévő műre Széchenyi szállóigéjét volna kénytelen alkalmazni. Egyetlen intéz-

mény fogja megmenteni a gyanútlan utókor számára: a bibliográfia, amely mindent válogatás nélkül felrak a soha nem olvasott könyveknek portól jótékonyan belepott polcaira.

És most, befejezésül, lássunk még egy idézetet. Ezt már nem mi idézzük Czirbusz Gézáttól. Ezeket a világhíres és közismert verssorokat ő, a „humanisztikus műveltségére büszke“ professzor idézi — Schillerből. Így: „Seid umschlungen ihr Millionen. Meinen Kuss der ganzen Welt!“ (II. 85. l.). Aki tudja, hogy mi az a vers és van füle hozzá, az tisztában van vele, hogy a halhatatlan Schiller aligha vállalná ezért a két sorért a szerzőséget. De még egy német Hazafi Veral János sem.

